

*Katholieke Universiteit Leuven
Centrum voor Godsdienstpsychologie*

HET "IK" ALS KERNPROBLEEM IN EEN SYSTEMATISCHE
VISIE OP DE PERSOONLIJKHEID :
EEN ANALYSE VAN DE VROEGE GESCHRIFTEN VAN FREUD

[THE CONCEPT OF THE "EGO" AS A CRUCIAL TOPIC IN A SYSTEMATIC PSYCHOLOGICAL THEORY
OF HUMAN PERSONALITY : AN ANALYSIS OF FREUD'S EARLY TEXTS]

JOZEF CORVELEYN

The concept of the "ego" is a crucial topic in a systematic psychological theory of human personality. The analysis of Freud's early texts illustrates this well. Before 1895 he simply used the then current ego-concept: the ego as the central group of associations which has a leading function in the steering of consciousness. As soon as he tries to develop a theory of the psyche as a system, this simple conception becomes problematic. The topic is explicitly treated in *Studies on Hysteria* (1895) and in the *Project* (1895). We analyse these texts and try to systematize Freud's growing new ego-conception.

INLEIDING

Tot vóór 1895 vormt het statuut van het ik geen probleem in de theorievorming van Freud. Het ik valt zonder meer samen met het bewustzijn. Of meer precies: het wordt aangezien als de vaste kern van bijeenhorende associaties die zonder moeilijkheden ter beschikking staan van het bewustzijn. Het statuut van het ik wordt eigenlijk niet gethematiseerd in de vroege geschriften. Het ik wordt daar beschouwd als een conglomeraat van associaties tussen voorstellingen die de kern van het bewustzijn uitmaken. Het onbewustzijn van voorstellingen wordt aangezien als de uitsluiting ervan uit die associatieketen (zie Freud, 1892/3, 13). Bovendien wordt het ik gezien in nauw verband met de lichamelijkeheid. De voorstellingen van het eigen lichaam zijn een belangrijk deel van de "ik-associaties" en het ik is een functie die het lichaam in zijn executieve rol beheerst. Zo schrijft Freud in 1893 nopens de hysterische verlamming: "Considérée psychologiquement, la paralysie du bras consiste dans le fait que la conception du bras ne peut entrer en association avec les autres idées qui constituent le moi dont le corps de l'individu forme une partie importante. La lésion serait donc l'abolition de l'accessibilité associative de la conception du bras". (Freud, 1893, 15; Freud onderlijnt).

Aldus opgevat krijgt het ik zonder moeite een plaats in het conflict-model dat Freud in die tijd ontwikkelt met betrekking tot de diverse neurosenvormen. Het ik is zonder problemen die instantie in de persoon die instaat voor de afweeropgave. Dit conflictmodel wordt op de meest

uitdrukkelijke manier verwoord in de tekst van 1894, *Die Abwehr-Neuropsychosen*. Het ik wordt er aangezien als het te verdedigen terrein én als de actieve pool in dit proces, ja als de regievoerder ervan (bijv. Freud, 1894, 73). Het bewuste ik wordt voorgesteld als die instantie die met het oog op de afweer van een onverdraaglijke voorstelling een bepaalde defensiemodus "kiest" (Idem, 68).

Dit eenvoudige conflictmodel waarin twee tamelijk eenvoudig omlijnde instanties tegenover elkaar staan, nl. een afwerende groep van voorstellingen, gelijkgesteld met het bewuste ik enerzijds en een af te weren groep van onverdraaglijke, affectief belangrijke onbewuste voorstellingen anderzijds, blijft van kracht tot in het begin van 1895. Immers, zowel in de reeds geciteerde tekst als in het *Manuskript H, Paranoia* uit 1895 (Freud, 1895 a, 118-124), worden de diverse tot dan in beschouwing genomen ziektebeelden zonder problemen gearticuleerd rondom dit duidelijk conflictmodel: de hysterie, de dwangneurose, de fobie, de paranoia, de hysterische psychose en de amentia. In deze teksten houdt Freud zich voornamelijk bezig met de explicatie van het ontstaansmechanisme (het "hoe") van deze diverse beelden. Het ik wordt hier telkens in zijn rol van verdediger van het subject vrij voluntaristisch en consciëntistisch opgevat: het staat voor de keuze van een of andere defensiemodus en deze "keuze" is verantwoordelijk voor de uiteindelijke verschijningsvorm van het ziektebeeld.

In een belangrijke tekst uit het begin van 1896, nl. het zogenaamde *Manuskript K* (Freud, 1896, 156-166) ziet men dat de evidentie van de tot dan geldende beschouwingwijze voor een groot deel verloren is gegaan. Dit verlies aan evidentie uit zich in eerste instantie in het minder vanzelfsprekend worden van de articulatie rond het oorspronkelijke afweermodel van de psychotische ziektebeelden (de hysterische psychose, de amentia en de paranoia). Dit verlies is o.i. te wijten aan een verandering in Freuds benadering van het afweerprobleem. Hiertoe heeft o.a. precies het psychosenprobleem bijgedragen: het maakt het wezen en de rol van het "ik" tot een vraagstuk. In het *Manuskript K* heeft hij niet alleen oog voor de "mechaniek" van de afweer maar ook en vooral voor de inhoudelijke kant van de in het afweerproces betrokken instanties. De twee polen van het psychische conflict worden geïmpliciteerd: zowel de ik-instantie als de inhoud van de af te weren voorstellingen. In dit manuscript is het vooral de laatstgenoemde kwestie die uitvoerig aan de orde wordt gesteld. Freud werkt hier voor het eerst op een systematische wijze de idee uit dat het gaat om voorstellingen met betrekking tot de seksualiteit die van infantiele oorsprong zijn ("Bedingungen der Sexualität und des Infantilismus"). De nadere specificering van de afwerende pool in het conflict, het ik namelijk, komt hier slechts even aan bod.

Deze problematiek werd echter uitvoerig gethematiseerd in een tweetal teksten die Freud schreef in de periode tussen de twee hier vermelde manuscripten. De bedoelde teksten zijn het slothoofdstuk uit de *Studien über Hysterie* (geschreven in mei 1895) en het *Entwurf einer Psychologie*

(oktober 1895). Het is onze bedoeling om in dit artikel deze teksten van nabij te analyseren met het oog op de gestelde ik-problematiek.

HET SLOTHOOFDSTUK UIT DE "STUDIEN UEBER HYSTERIE" (MEI 1895)

In twee passages uit het psychotherapeutisch slothoofdstuk van de *Studien über Hysterie*, gaat Freud vrij diep in op een aantal meer algemeen-psychologische ideeën. Deze teksten zijn van belang omdat het momenten zijn in de uiteenzetting waar duidelijk klinische problemen aan de orde zijn. Hetgeen overigens aantoont dat Freuds denkwerk geen gratuite, speculatieve metapsychologie is.

EERSTE PASSUS

De eerste passus bevindt zich in de tweede paragraaf waarin Freud uitvoerig ingaat op de vraag waarom en hoe hij de oorspronkelijke cathartische-methode-onder-hypnose heeft gewijzigd. Hij elaboreert het conflictmodel dat reeds in *Die Abwehr-Neuropsychosen* (1894) voorkomt (Freud, 1895 b, 268-272; voor de kern van de formulering uit *Die Abwehr-Neuropsychosen*, zie Freud, 1894, p. 63), maar hij onderlijnt veel meer dan te voren de energetische aspecten in het conflict. Het gaat om het gecompliceerde spel van krachtverhoudingen dat verondersteld moet worden als de oorsprong van de hysterische verschijnselen, om het krachten spel te kunnen verklaren dat men quasi kan observeren in de loop van het bewustmakingsproces van de analyse. De "psychische Arbeit" die Freud moet leveren in het aandringen (Drängen) bij de patiënt om de pathogene "Vorstellungsreihen" te voorschijn te laten komen interpreteert (Deutung) hij als weerstand (Widerstand) en dit leidt hem tot de "... Theorie ... dasz ich durch meine psychische Arbeit eine psychische Kraft bei dem Patienten zu überwinden habe, die sich dem Bewusztwerden (Erinnern) der pathogenen Vorstellungen wider-setze" (Freud, 1895 b, 268). Dit leidt tot de cruciale verdere hypothese dat "dies wohl dieselbe psychische Kraft sein (dürfte), die bei der Entstehung des hysterischen Symptoms mitgewirkt und damals das Bewusztwerden der pathogenen Vorstellung verhindert habe" (Idem).

De vraag die dan oprijst is: over welke kracht gaat het hier. De beantwoording van deze vraag illustreert de hypothetico-deductieve componenten in de manier waarop Freud aan theorievorming doet. Als voorafgaande stap om tot een antwoord op deze theoretische vraag te komen richt Freud zich eerst opnieuw naar zijn empirisch materiaal met de vraag naar de algemene karakteristieken van de (pathogene) voorstellingen die door die kracht belet worden tot het bewustzijn door te dringen. Welnu al die voorstellingen waren "...peinlicher Natur, geeignet, die Affekte der Scham, des Vorwurfes, des psychischen Schmerzes, die Empfindung der Beeinträchtigung hervorzurufen, sämtlich von der Art, wie man sie gerne nicht erlebt haben möchte..." (Freud, 1895 b, 268-269). Dergelijke empirisch vast te stellen kenmerken

roepen, met het oog op het gezochte theoretische statuut voor de psychische kracht die het bewustworden belet, "von selbst" (Freud, 1895 b, 269), de gedachte aan afweer (Abwehr) en censuur (Zensur) door het ik op. Het "ik" wordt hier nog steeds opgevat — Freud stelt zich hier in de lijn van de algemene opvattingen in de toenmalige psychologie ("die Psychologen") — als een geheel van reeds voorhanden voorstellingen. "De psychologen" stellen namelijk dat de "Annahme einer neuen Vorstellung von der Art und Richtung der bereits im Ich vereinigten Vorstellungen abhängt..." (Idem) en dat een nieuwe voorstelling dus altijd een censuur ondergaat; te meer dan wanneer het om een onverdraaglijke voorstelling gaat. Hier komt Freud dan tot de formulering van zijn centrale hypothese nopens het oorspronkelijk conflict in de hysterie en beantwoordt daarin de aanvangsvraag naar de aard van de psychische kracht waarop hij in het therapeutisch proces bij de patiënt stuit: "An das Ich des Kranken war eine Vorstellung herangetreten, die sich als unverträglich erwies, die eine Kraft der Abstoszung von Seiten des Ich wachrief, deren Zweck die Abwehr dieser unverträglichen Vorstellung war. Diese Abwehr gelang tatsächlich, die betreffende Vorstellung war aus dem Bewusstsein und aus der Erinnerung gedrängt, ihre psychische Spur war anscheinend nicht aufzufinden. Doch musste Sie vorhanden sein. Wenn ich mich bemühte, die Aufmerksamkeit auf sie zu lenken, bekam ich dieselbe Kraft als *Widerstand* zu spüren, die sich bei der Genese des Symptoms als *Abstoszung* gezeigt hatte" (Freud, 1895 b, 269, Freud onderlijnt; zie ook in de bespreking van het geval "Fräulein Elisabeth von R...", Idem, p. 223).

Aldus is de kring gesloten. De in de therapie vaststelbare kracht die zich verzet tegen bewustwording en die de therapeut voelt door de "psychische Arbeit" die hij ertegen moet leveren, beantwoordt aan een interne psychische kracht die oorspronkelijk het bewustworden van de voorstelling heeft belet. Om de band te maken tussen beide vormen van arbeid en kracht, ja om de laatstgenoemde te kunnen invoeren, moet Freud de hypothetische constructie van een psychisch apparaat uitwerken. Deze theoretische constructie moet de empirische gegevens uit de kuur inzichtelijk maken, maar meteen ook een algemeen inzicht leveren in het psychisch functioneren van de (ook normale) mens.

TWEEDE PASSUS

Op een dergelijke algemeen-psychologische beschouwing mondt Freud uit in een tweede passus in dit therapeutisch slothoofdstuk van de *Studien*. In de derde paragraaf ervan gaat hij uitdrukkelijk in op de inhoudelijke moeilijkheden van zijn therapeutische werkwijze. Dat bij hem dan de bekommernis voorziet om te komen tot een algemeen geldend inzicht in het psychische functioneren van de mens, blijkt meteen: "Ich gehe an dieses letzte Stück der Darstellung mit der Erwartung, die hier aufzudeckenden psychischen Eigentümlichkeiten könnten einmal für eine Vorstellungsdynamik einen gewissen Wert als Rohmaterial erlangen" (Freud, 1895 b, 290).

Het eerste punt waarop hij dan zijn aandacht richt is aantonen dat het pathogene psychische materiaal dat op 't eerste gezicht volledig vergeten is en niet meer ter beschikking staat van het ik, niet chaotisch ergens samenklit, "doch in einer Weise bereit liegt und zwar in richtiger und guter Ordnung". (Idem). Uit zijn ervaring in het therapeutisch werk blijkt dat «... die richtigen Verknüpfungen der einzelnen Vorstellungen untereinander und mit nicht pathogenen, häufig erinnerten, vorhanden sind, seinerzeit vollzogen und in Gedächtnisse bewahrt worden sind» (Freud, 1895 b, 290-291). Deze theoretische onderstelling nopens de ordening van het psychisch materiaal leidt in eerste instantie naar de hypothese van het onbewuste als een van het ik afgezonderde plaats, het onbewuste als een psychische instantie en niet als een soort van chaotische bron van duistere machten: "Das pathogene psychische Material erscheint als das Eigentum einer Intelligenz, die der des normalen Ich nicht notwendig nachsteht" (Freud, 1895 b, 291; zie ook p. 272 en 232-233).

Om de ordening die in het psychische materiaal aanwezig is te expliciteren, doet Freud beroep op de metaforische voorstelling van een bouwwerk met meerdere dimensies (ein mehrdimensionales Gebilde). Het psychische materiaal is daarin op minstens drie wijzen gestructureerd.

Vooreerst is het materiaal op een lineair chronologische wijze geordend als "ein wohl in Ordnung gehaltenes Archiv..."; "... ein Aktenbündel, ein Paket u.dgl." (Freud, 1895 b, 292). Het is als de lineaire opbouw van een thema.

Deze thema's zijn vervolgens ook — hier wordt een geometrische metafoer aangewend — concentrisch geordend rondom de pathogene kern en wel als concentrische "*Schichten gegen den Kern hin wachsenden Widerstandes und damit Zonen gleichen Bewusstseinsveränderung*, in denen sich die einzelnen Themen erstrecken" (Freud, 1895 b, 292-293, onderlijning door Freud).

Tenslotte is er een derde ordeningswijze. Zij is in tegenstelling met de eerste twee ordeningswijzen die morfologisch van aard zijn, een dynamische ordening van het voorstellingsmateriaal. Het gaat er namelijk om dat het materiaal ook inhoudelijk, volgens een logische samenhang geordend is rondom de kern. Het is een "logische Verkettung" die evenwel niet slechts één zigzagvormige lijn volgt, doch veelmeer «... ein verzweigtes, und ganz besonders ein konvergierendes Liniensystem" (Freud, 1895 b, 293-294) is.

Met deze beschrijving van de ordening van het psychische materiaal dat in de analyse naar voor komt, wordt door Freud natuurlijk niet op exhaustieve manier het "psychisch apparaat" beschreven met zijn verschillende functies en instanties. Hij onderkent er zelf de relativiteit en beperktheid van¹. Maar zijn bekommernis en wens om te komen tot een

¹ Zie Freud, 1895 b, 295: letterlijk "tussen haakjes" zegt hij: "(Ich bediene mich hier einer Reihe von Gleichnissen, die alle nur eine recht begrenzte Ähnlichkeit mit meinem Thema haben und die sich auch unter einander nicht vertragen. Ich weisz dies, und bin

algemeen psychologisch inzicht blijkt hier duidelijk. Hij probeert het onbewuste in zich, de verhouding ervan tot het bewustzijn en het ik en het krachtenspel dat zich ertussen afspeelt tot meer duidelijkheid te brengen. De ruimtelijke metafoor die later in de beschrijving van het psychisch apparaat expliciet zal uitmonden in een psychische topografie, komt hier reeds duidelijk aan de orde.

Wij blijven nog even stilstaan bij de problematiek van het ik die, hoewel nog grotendeels onderhuids, naar het einde toe van de tekst het klare conflictschema (twee psychische groepen; de verdringende pool tegenover de niet-acceptabele, traumatische voorstellingen) ondergraaft.

In de eerste paragrafen van dit hoofdstuk uit de *Studien* wordt het ik zondermeer opgevat in dezelfde zin als in de vroegere geschriften. Wat vooral wordt beklemtoond is dan: het ik is een vaste kern van voorstellingen, «valt samen» met het bewustzijn, is de motor van alle afweer, levert er de motieven voor, het is een zelfgenoegzaam centrum van denken en van willen... (Zie Freud, 1895 b, o.a. bij de gevalsbesprekingen: p. 194, 222, 233, 235; in de theoretische uiteenzetting over de therapie: p. 269, 271, 280, 291).

In aansluiting echter bij de zopas weergegeven conceptie over de structurering en de innerlijke samenhang van het psychische pathogene materiaal wordt het ik als evident gegeven op de helling gezet. Freud stelt hier de reeds eerder in het werk gegeven karakterisering van het pathogene materiaal als iets dat in het psychisme werkzaam is als een "Fremdkörper" (Freud, 1895 b, 294-295 en p. 85) in vraag. De therapie werd aldaar voorgesteld als een procedure van verwijdering van dit vreemde lichaam (een soort psychische tumor of welomschreven infectiehaard als het ware). Welnu door de ontwikkeling van de idee van de multiële gelaagdheid van het psychische materiaal wordt Freud ertoe gebracht de metafoor van het "Fremdkörper" ten dele te verlaten. Deze is ontoereikend omdat zij te zeer de idee vertolkt van scherpe scheiding ten aanzien van het andere psychische materiaal (Zie Freud, 1895 b, 294). De vergelijking moet dan ook wat dit aspect betreft gecorrigeerd worden. Toegepast op het pathogene materiaal leidt deze correctie tot de volgende beschouwingswijze: «Unsere pathogene psychische Gruppe dagegen lässt sich nicht sauber aus dem Ich heraus-schälen, ihre äusseren Schichten gehen allseitig in Anteile des normalen Ich über, gehören letzterem eigentlich ebensosehr an wie der pathogenen Organisation. Die Grenze zwischen beiden wird bei der Analyse rein konventionell, bald hier, bald dort gesteckt, ist an einzelnen Stellen wohl gar nicht anzugeben. Die inneren Schichten entfremden sich dem Ich immer mehr und mehr, ohne dass wiederum die Grenze des Pathogenen irgendwo sichtbar begänne. Die pathogene Organisation

nicht in Gefahr, deren Wert zu überschätzen, aber mich leitet die Absicht, ein höchst kompliziertes und noch niemals dargestelltes Denkobjekt von verschiedenen Seiten her zu veranschaulichen, ...)" (wij onderlijnen).

verhält sich nicht eigentlich wie ein Fremdkörper, sondern weit eher wie ein Infiltrat" (Freud, 1895 b, 294-295).

De eerste maal dat in dit citaat de term "Ich" gebruikt wordt, wordt hij gebruikt in de zin van het psychisme in zijn geheel. Daarna is het veeleer in de zin van een psychische instantie binnen dat geheel in oppositie met het onbewuste pathogene materiaal. Uit de tekst komt het inzicht naar voor dat men het psychisme niet kan opvatten aan de hand van enkelvoudige en klare opposities tussen "ik-bewuste" en "pathogeen materiaal-onbewust", maar dat het gaat om een complex spel van wederzijdse beïnvloeding en verwevenheid. Hiermee wordt ook duidelijk dat het bewustzijn niet zonder meer een evident gegeven is.

De verdere uitwerking van deze problematiek van de structuur van het psychisme en van de plaats daarin van het ik en van het bewustzijn, vindt plaats in het *Entwurf einer Psychologie* en wordt hernomen in het zevende hoofdstuk van de *Traumdeutung*².

Dat de zienswijze in de *Studien* nog maar een aanzet is en aanvulling behoeft, stelt hij duidelijk tegen het eind van dit werk. Hij stelt zich als taak deze gecompliceerde materie te ontsluiten: "... mich leitet die Absicht, ein höchst kompliziertes und noch niemals dargestelltes Denkobjekt von verschiedenen Seiten her zu veranschaulichen..." (Freud, 1895 b, 295; zie ook 306).

HET "ENTWURF EINER PSYCHOLOGIE" (HERFST 1895)

Het *Entwurf* is een eerste poging van Freud om het door hem genoemde "höchst kompliziertes und noch niemals dargestelltes Denkobjekt", nl. het functioneren van het menselijk psychisme, te ontraadselen. Het is onze bedoeling niet om heel de problematiek van deze tekst en de historie van zijn ontstaan te gespreken³.

Een voor ons belangrijke opmerking nopens dit manuscript, dient hier vermeld te worden. In het begeleidend schrijven duidt Freud op de lacune in zijn totaalconcept. Het gaat om het moment waarop de algemeen-psychologische inzichten in stelling gebracht moeten worden om de psychopathologie te begrijpen: de problematiek van de verdringing.

² Zie Freud, S., *Die Traumdeutung*, GW. II/III, vooral 541-547. Een eerste uitwerking van het topisch model (Ubw/Vbw/Bw), zoals gegeven in de *Traumdeutung*, maakt Freud reeds eind 1896 in brief 52 aan Fliesz (Freud, 1950, vooral 185-188). De idee van de verwevenheid van het ik in het onbewuste materiaal wordt in het latere œuvre van Freud krachtig hernomen, met name o.a. in *Das Ich und das Es* (1923) en in de eerste drie paragrafen van *Hemmung, Symptom und Angst* (1926).

³ Zie o.a. Green, A., "De l'Esquisse" à "L'Interprétation des rêves": coupure et clôture, *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, 1972, nr. 5, vooral p. 155-161, p. 171, p. 179; deze auteur legt voor wat de ontstaansgeschiedenis betreft sterk de klemtoon op de transfertproblemen van Freud t.a.v. Fliesz. Een belangrijk recent werk over de theoretische implicaties van het *Entwurf* is: Pribram, K.H. & Gill, M.M., *Freud's "Project" re-assessed. Preface to Contemporary Cognitive Theory and Neuropsychology*, New York: Basic Books, 1976, 192 p.

“Nun die zwei Hefte. Sie sind in einem Zug... vollgeschmiert worden... Ein drittes Heft hab ich noch zurückgehalten, das die Psychopathologie der Verdrängung behandelt, weil er seinen Gegenstand nur bis zu einer gewissen Stelle verfolgt hat./.../ Es geht noch nicht, vielleicht nie zusammen. Was mir nicht zusammengeht, ist nicht das Mechanische daran... sondern die Aufklärung der Verdrängung, deren klinischen Kenntnisse übrigens grosze Fortschritte gemacht haben” (Freud, 1950, brief 29, p. 136).

Inderdaad, zoals reeds eerder werd aangestipt, werd in andere geschriften de “mechaniek” van de afweerprocessen reeds uitvoerig beschreven, vooral voor de hysterie, de dwangneurose en de paranoia. Wat in het *Entwurf* nog niet goed duidelijk uit de verf komt is de dynamische verhouding tussen bewuste en onbewuste processen. De verschillende psychische functies (inwendige en uitwendige waarneming, denken, het geheugen, verlangen) worden nauwkeurig geanalyseerd en in dezelfde logica naar elkaar toe geformuleerd. Wat nog niet duidelijk is geworden, is wat er in de aldus ingenieus ontworpen machine gebeurt met de concrete psychische inhouden die in de diverse psychopathologische beelden in het klinische materiaal vervormd tot uiting komen.

Uitvoerig ingaan op de verschillende aspecten van dit omvangrijke manuscript is niet op zijn plaats in het raam van deze studie. Wij beperken ons tot het naar voor halen van Freuds opvattingen nopens het “bewustzijn” en nopens het “ik”. Het zijn immers deze elementen die als cruciale breekpunten kunnen aangezien worden in het concept van de neurosenleer zoals die voorkomt in *Manuskript κ*.

HET “BEWUSTZIJN”

Het is onontkoombaar voor het menselijk kennen omtrent het psychische dat het daarbij vertrekt van het bewuste als gegeven. Dat is de eerste, voor de hand liggende evidentie waarvan alle kennis hierover moet vertrekken (Zie ook Freud, 1923, p. 246). Het is dan ook te voorzien dat in een eerste tijd aan deze evidente gegevenheid de ruimste plaats gegeven wordt en dat aan het bewustzijn bijgevolg de grootste macht wordt toegekend in het functioneren van het psychisme.

Deze visie primeert ook in Freuds eerste systematische beschouwingen omtrent de neurosen (1888-1894). Het bewustzijn is de kern van alle activiteiten van het psychisme. Het ik wordt er trouwens in eerste instantie mee geïdentificeerd. Het wordt namelijk aangezien als een vaste groep van min of meer bewuste voorstellingen. Het wordt regelmatig als “Ich-Bewusstsein” in één adem met het bewustzijn genoemd. Het aldus centraal gestelde bewustzijn is én hoofdacteur én regievoerder van de voorstellingscène en beheerst er de ingewikkelde mechaniek van.

In het *Entwurf* wordt de belangrijkheid van het bewustzijn sterk teruggedrongen en ingeperkt. Het is helemaal niet meer het vertrekpunt voor het inzicht in het psychisme. Als basis van het psychisch apparaat worden hier onbewust verlopende processen naar voor geschoven. In de aan het *Entwurf* eigen terminologie worden deze beschreven als energie-

verschuivings- en omzettingsprocessen die zich afspelen in onderscheiden groepen van neuronen, de materiële basis van de psychische processen (Freud, 1895 c, 382 e.v.). De algemene wet (Idem, 380-381) die de onbewuste processen in hun geheel domineert en bepaalt is "*das Prinzip der Trägheit*", d.i. de tendens van het apparaat om de bezettingsenergie tot nul te herleiden. Dit algemeen principe wordt van bij de aanvang echter gecorrigeerd. Kan men de algemene geldigheid ervan volop stellen met betrekking tot uitwendige invloeden (zintuiglijke prikkels), dan is dit niet het geval voor inwendige prikkels. Uitwendige prikkels kunnen immers ofwel direct afgevoerd worden via motorische ontlading ofwel ontvlucht (Reizflucht) worden zodat de prikkeling ophoudt energie aan te voeren. Dit laatste is niet mogelijk tegenover inwendige prikkels, de "*endogene Reize*". Zij houden slechts op wanneer in de buitenwereld een geëigende actie gerealiseerd wordt. De "*Not des Lebens*" dwingt het organisme een deel van de energie niet steeds direct af te voeren, doch in voorraad te houden om te gelegenertijd de specifieke actie te kunnen uitvoeren. "Hiermit ist das Neuronensystem gezwungen die ursprüngliche Tendenz zur Trägheit d.h. zum Niveau = 0 aufzugeben. Es musz sich Vorrat von Quantität gefallen lassen, um den Anforderungen zur spezifischen Aktion zu genügen. In der Art, wie es dies macht, zeigt sich indes die Fortdauer derselben Tendenz *modifiziert* zum Bestreben, die Quantität wenigstens möglichst niedrig zu halten und sich gegen Steigerung zu wehren, d.h. konstant zu halten" (Idem, 381; wij onderlijnen).

Welnu, het bewustzijn staat niet op de eerste rang in het apparaat, maar wordt aan een accessoir ingevoerd (neuronen-)systeem toegevoegd⁴. Het bewustzijn is van de orde van de "toegevoegde waarde", *mogelijks* toegevoegd nl. als kwaliteit, als bewuste beleving van een in essentie onbewust aflopend proces. Freud neemt met zijn bewustzijnsopvatting aldus afstand van de spontane stellingname die aan het bewustzijn een primaire plaats toekent in het psychisme, hierbij uitgaand van de directe evidentie van het bewustzijn die de dagelijkse ervaring biedt. Op theoretisch vlak neemt hij expliciet een tussenpositie in tussen de twee volgende concepties (Freud, 1895 c, 396): het bio-fysisch parallelisme enerzijds (eine vorgeschrittene mechanistische Theorie) waarin het bewustzijn "eine blosze Zutat zu den physiologisch-psychischen Vorgängen" is en waarbij het wegvallen van het bewustzijn niets aan het psychisch verloop zou veranderen en anderzijds een ander gestalte van hetzelfde parallelisme, nl. de opvatting dat het bewustzijn de subjectieve zijde is van *alle* psychische processen, dus onscheidbaar van de fysiologische processen. Freud neemt daartussen de volgende positie in: "Bewusstsein ist hier die subjektive Seite eines Teiles der

⁴ Zie Freud, 1895 c, 393: Als antwoord op de vraag hoe en waar het bewustzijn ontstaat, volgt na enig overleg: "So schöpft man Mut zur Annahme, es gäbe ein drittes System von Neuronen, Wahrnehmungsneuronen etwa, welches bei der Wahrnehmung mit erregt wird, bei der Reproduktion nicht, dessen Erregungszustände die verschiedenen Qualitäten ergeben, d.h. *bewusste Empfindungen* sind" (Freuds onderlijning).

fysischen Vorgänge im Neuronensystem, nämlich der Wahrnehmungsvorgänge..., und Wegfall des Bewusstseins lässt das psychische Geschehen nicht ongeändert, sondern schliesst den Wegfall des Beitrages aus dem W-System [waarnemingssysteem]⁵ in sich ein" (Idem, 396).

Deze formulering accentueert sterk de gerichtheid van het bewustzijn op of de verbondenheid ervan met de buitenwereld (via de waarneming). Freud voegt er echter, de mogelijke inhouden van het bewustzijn overwegend, onmiddellijk tevens de gerichtheid naar het inwendige van het apparaat aan toe: "... er [de inhoud van het bewustzijn] zegt ausser den Reihen der sinnlichen Qualitäten eine andere davon sehr verschiedene Reihe, die der Lust- und Unlust-Empfindungen..." (Idem, 397; Freud onderlijnt). Hiermee wordt, nadat aan het bewustzijn als zodanig de centrumplaats in het psychisch apparaat ontnomen werd, de cruciale betekenis ervan in het licht gesteld in het raam van de basiswet volgens welke het apparaat in zijn geheel functioneert, nl. de lust-onlustwet. De kwantitatieve veranderingen in het inwendige komen als lust- of onlustvolle kwaliteiten tot het bewustzijn⁶.

Het bewustzijn wordt in het *Entwurf* dus niet meer als evident uitgangspunt genomen voor de opbouw van een psychologische theorie.

In het door Freud ontworpen "psychisch apparaat" krijgt het in hoofdzaak een dubbele waarnemingsrol toegewezen. Het is zowel op de buitenwereld als op de innerlijke wereld gericht. Zowel zintuiglijke prikkels als driftmatige impulsen kunnen ieder tot bewuste, kwalitatief gedifferentieerde informatie verwerkt worden. Het belang van deze zienswijze ligt er o.i. in dat het bewustzijn niet meer zondermeer geïdentificeerd wordt met een rijk van voorstellingen die de kern van de persoonlijkheid uitmaken, maar veeleer gedefinieerd wordt als een ontmoetingsmoment in het subject tussen de buitenwereld en het onbewuste pulsionele. Freud komt uitvoerig terug op deze dubbele, beperkte functie van het bewustzijn in *Jenseits des Lustprinzips*, (1920, paragr. IV, 23-24).

HET "IK"

Van zodra de hoofdelementen van het systeem (het algemene functioneringsprincipe en de neuronensubsystemen) zijn opgesteld, komt het "Ik" voortdurend ter sprake. De manier waarop dit gebeurt betekent

⁵ Eigen aanvullingen in Freuds tekst plaatsen wij tussen [].

⁶ "Da uns eine Tendenz des psychischen Lebens, *Unlust zu vermeiden*, sicher bekannt ist, sind wir versucht, diese mit der primären Trägheitstendenz zu identifizieren. Dann wäre *Unlust* zu decken mit Erhöhung des Quantitätsniveaus ... oder quantitativer Drucksteigerung, wäre die ω -Empfindung bei Quantitätssteigerung ($Q\eta$) in ψ Lust, wäre die Abfuhrempfindung./.../ Lust und Unlust wären die Empfindungen der eigenen Besetzung, des eigenen Niveaus in ω , wobei ω und ψ gewissermassen kommunizierende Gefässe darstellen. Auf solche Weise kämen auch die quantitativen Vorgänge in ψ zum Bewusstsein, wieder als Qualitäten". (Freud, 1895 c, 397. Freuds onderlijningen). In de geciteerde Duitse tekst hebben wij de correcties aangebracht die gesuggereerd worden in de zorgvuldig herziene Engelse editie door Strachey (SE. I).

werkelijk een verandering van Freuds zienswijze. Beperken wij ons tot enkele centrale beschouwingen.

Als vertrekpunt nemen wij een passus uit het derde deel van het *Entwurf*, "Versuch, die normalen *ψ*-Vorgänge darzustellen". In hoofdzak worden hier de secundaire processen (Sekundärvorgänge) besproken en gearticuleerd op het mechanisch basismodel: de psychische aandacht, het denken en het kennen, het herinneren en vooral de functie van de taal zijn aan de orde. In deze processen heeft het ik een centrale rol. Hier komen wij dadelijk op terug. De secundaire processen worden door Freud van bij de aanvang gesitueerd in de eigen beweging van het verlangen. Toegepast op de aandachtsfunctie, zegt hij bijvoorbeeld: "Dieser Zustand hat ein Vorbild in dem für die ganze Entwicklung so wichtigen *Befriedigungserlebnis* und in dessen Wiederholungen, den *Begierde*-Zuständen, die sich zu *Wunsch*-Zuständen und *Erwartungs*-Zuständen entwickelt haben. Ich habe dargelegt [Zie Freud, 1895 c, 411-419] dass diese Zustände die *biologische Rechtfertigung* alles Denkens enthalten" (Idem, 439-440. Freud onderlijnt).

Het "ik" vindt zijn grondslag als centraal uitgangspunt van de secundaire processen in de genoemde begeerte-"toestanden". Hoé het ontstaat en dát het ontstaat noemt Freud hier "das dunkelste Problem"⁷, maar enkele elementen schijnen voor hem nochtans vast te staan.

Vooreerst, het ik is niet zondermeer gegeven, het moet ontwikkeld worden, ja opgevoed worden. Dit gebeurt niet via een automatisch proces, doch in de confrontatie van het verlangen met de omgevende realiteit. Men moet het ik dan ook bestuderen in zijn ontwikkeling en niet benaderen als voorhanden, "en masse": "Die genetische Behandlung wird die lehrreichste sein", en: "Im Wiederholungszustände der Begier, in der *Erwartung* findet die Erziehung und Entwicklung dieses anfänglichen Ich statt" (Freud, 1895 c, 448; Freud onderlijnt).

Uit dit laatste citaat komt vervolgens meteen naar voor dat men het ik, hoezeer ook beklemtoond wordt dat het ontwikkeld moet worden, nu ook weer niet moet aanzien als een loutere toevoeging achteraf. Het "Ich" is "anfänglich" een element in het psychisch apparaat. In de neurologische terminologie van deze tekst heet het dat "das Ich ursprünglich aus den Kern-Neuronen besteht" (Idem). In termen van de "anfängliche" begeerte-beleving en -beweging laat Freud duidelijk zien dat het ik onmiddellijk met de begeerte verbonden is. Het heeft daar een centrale plaats. Het is niet secundair in de zin van een regel-instrument dat nadien aan het reeds automatisch functionerende psychische apparaat zou worden toegevoegd, psychisch apparaat dat dan uit zichzelf zou functioneren via het eenvoudige "behoefte-bevredigingsschema". Om dit aan te tonen moeten wij even, zoals Freud

⁷ Freud, 1895 c, 448: "... wie hat sich überhaupt ein derart zusammengesetztes *Ich* entwickeln können? So sind wir ganz unerwartet vor das dunkelste Problem gelangt, die Entstehung des 'Ich', ...". (Freud onderlijnt).

trouwens stelt, de genetische toer op. Wat is de begeertetoestand, de wens?

Brengen wij hier, zonder in detail te treden, de grote lijnen in herinnering van het psychisch apparaat, zoals Freud het construeert. Het bewustzijn, dat samenhangt met het tweederangssysteem ω bespraken wij in het vorig punt. Beperken wij ons hier tot de twee basis-systemen. Het φ -systeem bestaat uit doorlatende neuronen die dienen voor de waarneming naar buiten toe, dus voor het contact van het organisme met de buitenwereld. Deze staan in verbinding met een kernsysteem, het ψ -systeem dat bestaat uit relatief ondoorlaatbare neuronen die specifiek drager zijn van het geheugen en, algemeen, van alle eigenlijke psychische processen. Deze beide systemen verlopen in essentie onbewust. Zij worden volledig gereguleerd door energietransformatieprincipes. In principe verlopen deze omzettingen kwaliteitsloos, zij wekken niet de aandacht, zij worden niet bewust. Deze omzettingen verlopen volgens de algemene wet van het inertiebeginsel: "das Prinzip der Neuronen-Trägheit", d.w.z. "dasz Neuronen sich der Quantität zu entledigen *trachten*" (Idem, 380; Freud onderlijnt; ook 382).

Het onderscheid tussen de twee systemen is van kwantitatieve aard en ligt niet in de specifieke structuur van de neuronen zelf (Zie Idem, 386-390). Dit kwantitatieve onderscheid hangt samen met de herkomst van de prikkels die respectievelijk φ en ψ aandoen (Zie Idem, 381). Het systeem φ vangt de grotere kwantiteiten op die van de buitenwereld op het organisme toekomen en transformeert ze tot een voor het organisme geëigend niveau. Primair is het systeem gericht op directe motorische ontlading (het meest eenvoudige model van de inertiewet: de enkelvoudige reflexboog). Doch, reeds hier "ist Platz für die Entwicklung einer Sekundärfunktion, indem unter Abfuhrwegen solche bevorzugt und erhalten werden, mit denen Aufhören des Reizes verbunden ist, Reizflucht" (Idem, 381).

Het ψ -systeem vangt enerzijds de door φ getransformeerde waarnemingsinformatie op doch anderzijds ook alle prikkels die vanuit het inwendige komen: "Reize aus dem Körperelement selbst, endogene Reize" (Idem). Het gaat hier om kleinere, nl. aan het lichamelijke-inwendige direct aangepaste kwantiteiten. Kleinere, doch niet minder dwingende energie. Deze energieën stammen uit de lichaamsdelen en zijn de grondslag van de "grosze Bedürfnisse, Hunger, Atem, Sexualität" (Idem). De consequenties die Freud aan deze geaardheid van de ψ -energieën koppelt zijn van kapitaal belang voor de wijze waarop hij in het apparaat het "ik" situeert. De consequenties zijn nl. de volgende. Het is evident dat deze ψ -neuronen, van waar de energie die hen bezet dan ook komt, evenzeer als de φ -neuronen gericht zijn op afvoer. Dit eenvoudige traagheidsprincipe wordt hier echter "von Anfang durchbrochen" (Idem). Het organisme kan zich nl. niet aan de endogene prikkels onttrekken. De enige manier om deze energie te ontladen is via een specifieke handeling die bepaalde condities in de buitenwereld realiseert. Om deze handeling te volvoeren moet het organisme gebruik maken van andere dan van endogene energieën, nl. via waarneming

en motoriek. De "Not des Lebens" maakt een onmiddellijke afvoer van de endogene kwantiteiten onmogelijk. De voor de behoeftebevrediging adequate condities zijn namelijk niet onmiddellijk en automatisch voorhanden. Volgt dan de reeds geciteerde belangrijke basale modificatie van het intertieprincipe: "Hiermit ist das Neuronensystem gezwungen, die ursprüngliche Tendenz zur Trägheit, d.h. zum Niveau = 0 aufzugeben. Es musz Vorrat von Quantität gefallen lassen, um den Anforderungen zur spezifischen Aktion zu genügen" (Idem). De oorspronkelijke tendens wordt dan het "... Bestreben, die Quantität... wenigstens möglichst niedrig zu halten und sich gegen Steigerung zu wehren, d.h. konstant zu halten" (Idem).

Het ψ -systeem wordt aldus van het ϕ -systeem radicaal onderscheiden niet alleen door het verschil in het niveau van behandelde energiekwantiteit, maar ook en vooral door de essentiële inscriptie in ψ van het secundair functioneren: het kan een bepaalde voorraad aan kwantiteit opslaan waardoor uitstel van directe ontlading mogelijk is. Welnu deze in voorraad gehouden energie staat in dienst van de hoger genoemde, psychische functies. Wij moeten hier op Freud's uitvoerige bespreking van de diverse mechanismen ervan niet verder ingaan. Zoals wij verderop zullen zien heeft het ik van bij de aanvang een belangrijke rol in dit uitstelproces van directe ontlading van energie met name door de *binding* ervan.

Wij moeten eerst nog even blijven stilstaan bij de originele situatie in ψ met betrekking tot de daarheen geleide endogene kwantiteiten, de tijdelijke ophoping (Vorrat) en de uiteindelijke afvoer ervan.

Als bron van de endogene kwantiteiten noemt Freud de "grosze Bedürfnisse, Hunger, Atem, Sexualität". Hiervan onderscheidt hij duidelijk het concept "Trieb". Dit laatste heeft nl. te maken met de summatie in de kern van ψ van dergelijke endogene kwantiteiten (Zie Idem, 400-402): " ψ ist hier der Quantität (Q) preisgegeben und damit entsteht, im Innern des Systems der Antrieb, welcher alle psychische Tätigkeit unterhält. Wir kennen diese Macht als den Willen, den Abkömmling der Triebe" (Idem, 401-402; Freud onderlijnt).

Deze toestand van summatie van energie en de verdere lotgevallen ervan worden door Freud gepreciseerd in de beschrijving van de "bevredigingsbeleving". Hierbij neemt hij een genetisch standpunt in. Hij beschrijft de oorspronkelijke bevredigingsbeleving van het "infans" waaruit het "verlangen" ("Drang- oder Wunsch-Zustand") zal geboren worden. Het vertrekpunt is de summatie van endogene energie ("der Antrieb"): "Die Erfüllung der Kern-Neuronen in ψ wird ein Abfuhrbestreben, einen Drang zur Folge haben, die sich nach motorischem Weg hin entlädt" (Idem, 402). Dit afvoerstreven volgt nu twee wegen: 1. "... es ist die Bahn zur inneren Veränderung (Ausdruck der Gemütsbewegung, Schreien, Gefäßinnervation), die dabei zuerst beschritten wird"⁸. Maar: "... solche Abfuhr wird... keinen entlastenden Erfolg

⁸ Freud, 1895 c, 402. Freud zal hier uitvoerig op terugkomen, wanneer hij het probleem van de taal bespreekt. De taal vindt haar oorsprong in deze inwendige baan: "Die

haben, da die Aufnahme endogenen Reizes doch fortduert und die ψ -Spannung wieder herstellt" (Freud, 1895 c, 402). 2. De eigenlijke afvoer en dus temporele "Reizaufhebung" is maar mogelijk door een ingreep in de buitenwereld zelf. Welnu, "Der menschliche Organismus ist zunächst unfähig, die spezifische Aktion herbeizuführen, sie erfolgt durch *fremde Hilfe*..." (Idem). In het uitlokken van deze vreemde hulp is de eerstgenoemde afvoerbaan, nl. naar innerlijke verandering, dan toch van kapitaal belang: "... indem durch die Abfuhr auf dem Wege der inneren Veränderung ein erfahrenes Individuum auf den Zustand des Kindes aufmerksam gemacht wird. Diese Abfuhrbahn gewinnt so die höchste wichtige Sekundärfunktion der Verständigung und die anfängliche Hilflosigkeit des Menschen ist die Urquelle aller moralischen Motive" (Idem, zie ook voetnoot 8). Wanneer nu door vreemde hulp de specifieke ingreep in de buitenwereld is uitgevoerd, ontstaat in het psychisme de toestand van bevrediging. Deze "Befriedigungserlebnis" impliceert de volgende veranderingen in het systeem: 1. afvoer van endogene kwantiteit uit de kern van ψ ; aldus wordt aan de drang zelf, bron van onlust, een eind gemaakt. 2. aan de buitenzijde van ψ ⁹ worden meteen twee neuronen (of neuronengroepen) bezet; enerzijds neuronen "die der Wahrnehmung eines Objektes entsprechen" en anderzijds neuronen "... die Abfuhrnachrichten von der ausgelösten Reflexbewegung, die sich an die spezifische Aktion anschlieszt" bevatten (Freud, 1895 c, 402-403). Dit laatste wordt ook "Bewegungsbild" genoemd (Idem).

Welnu, tussen deze bezettingen en de kern van ψ waar de endogene kwantiteit gesummeerd wordt, ontstaat een nieuwe verbinding tengevolge van de oorspronkelijke bevredigingsbeleving. "Es entsteht also durch das Befriedigungserlebnis eine Bahnung zwischen zwei Erinnerungsbildern und den Kern-Neuronen, die im Zustande des Dranges besetzt werden" (Idem, 404). En wat gebeurt er nu wanneer vanuit het *endon*, het lichaamsinnerlijke opnieuw energie wordt toegevoegd en gesummeerd? "Mit Wiederauftreten des Drang- oder Wunsch-Zustandes geht nun die Besetzung auch auf die beiden Erinnerungen über und belebt sie. Zunächst wird wohl das Objekterinnerungsbild von der Wunschbelevung betroffen" (Idem). Wanneer dit proces zondermeer aan zijn eigen logica wordt overgelaten dan zou dit andermaal leiden tot een voor het psychisme onaangename situatie. De wensbeleving

Sprachinnervation ist ursprünglich eine ventilartig wirkende Abfuhrbahn für ψ , um Quantitätsschwankungen... zu regeln, ein Stück der Bahn zur *inneren Veränderung*, die die einzige Abfuhr darstellt, solange die *spezifische Aktion* erst zu finden ist. Diese Bahn gewinnt eine Sekundärfunktion, indem sie das hilfreiche Individuum (gewöhnlich das Wunschobjekt selbst) auf den begehrliehen und notleidenden Zustand des Kindes aufmerksam macht, und dient von nun an der *Verständigung*. (Freud, 1895 c, 444-445; Freud onderlijnt).

⁹ Freud maakt een onderscheid tussen de kern van ψ die de eigenlijke band met het *endon* uitmaakt en de "Mantelneuronen" die deze kern omgeven. Deze mantel dient voor de verbinding tussen de kern en de andere systemen (ϕ en ω) en heeft ook de mogelijkheid om energie te stockeren, te binden (geheugen). Zie Freud, 1895 c, 397-400.

leidt nl. zoals gezegd tot activatie van het objectherinneringsbeeld. Indien niets deze directe connectie en deze bezetting komt storen, dan krijgt dit gereactiveerd herinneringsbeeld automatisch waarnemingswaarde: de *hallucinatie*. En "wird daraufhin die reflektorische Aktion eingeleitet, so bleibt die Enttäuschung nicht aus" (Idem, 404).

Precies op dit punt belanden wij terug bij het "ik". Er moet nl. in de kern van ψ een regulatie-instantie zijn die tussenkomt in de directe verbinding tussen de wenstoestand en de "Attraktion nach dem Wunschobjekt respektive dessen Erinnerungsbild" (Idem). Vice versa geldt dit ook voor het geval er een "vijandig" herinneringsbeeld geactiveerd wordt. Hieraan moet zo vlug mogelijk de bezetting onttrokken worden, het moet afgeweerd, verdrongen worden (Idem). Welnu, iets in de structuur van ψ moet invloed hebben op deze processen van wens-drang en verdringing, omdat het automatisch bezettingsverloop tot ontgoocheling leidt. Hier situeert Freud het "ik", nl. via de hypothese "dass sich in ψ eine Organisation gebildet hat, deren Vorhandensein Abläufe stört, die sich zum ersten Mal in bestimmter Weise vollzogen haben" (Idem, 407): de oorspronkelijke bevredigingsbeleving, resp. de primaire afweer. Freud stelt dan: "Diese Organisation heisst das 'Ich' und kann leicht dargestellt werden durch die Erwägung, dass die regelmässig wiederholte Aufnahme endogener Quantitäten in bestimmte Neuronen (des Kernes) und die bahnende Wirkung, die von dort ausgeht, eine Gruppe von Neuronen ergeben wird, die konstant besetzt ist, also dem durch die sekundäre Funktion erfordernten *Vorratsträger* entspricht. Das Ich ist also zu definieren als die Gesamtheit der jeweiligen ψ -Besetzungen, in denen sich ein bleibender von einem wechselnden Bestandteil sondert" (Idem; Freud onderlijnt).

Het is dus essentieel de organisatie van het ik die het mogelijk maakt het automatisch aflopen van de afvoertendens in het psychisme te besturen. Doordat het bepaalde energiehoeveelheden in voorraad kan houden kan het ik de automatische afvoer afremmen. Deze mogelijkheid tot remming is essentieel om in het hoger beschreven geval van de reactivering van de wenstoestand de hallucinatie te voorkomen. Deze remming is mogelijk doordat het ik de voorradige energie kan aanwenden om van elders een criterium te halen ter onderscheiding van voorstelling (de gereactiveerde voorstelling van het wensobject) en waarneming. Het kan via de kwaliteitstekens ("das Realitätszeichen"), geleverd door het ω -systeem, tussen beide onderscheiden. Het ik kan deze remmende functie slechts blijven vervullen zolang het zelf voldoende met energie bezet is. Wordt echter "das Wunschobjekt ausgiebig besetzt, so dass es halluzinatorisch belebt wird, so erfolgt auch dasselbe Abfuhr- oder Realitätszeichen wie bei äusserer Wahrnehmung" (Idem, 410), d.i. wanneer de bezetting van het ik niet voldoende is of niet meer opweegt tegen de overmaat aan bezetting van het wensobject, dan volgt hallucinatie. Wanneer integendeel de "Wunschbesetzung unter Hemmung" plaatsvindt "wie es bei besetzten Ich möglich wird, so ist ein quantitativer Fall denkbar, dass die Wunschbesetzung als nicht intensiv genug, kein Qualitätszeichen ergibt..." (Idem).

Freud maakt hierna dan het onderscheid — en zo komen wij terug bij de hoger gegeven formulering van het basisprincipe van de tendens tot inertie en zijn modificatie — tussen primair en secundair proces: “Die Wunschbesetzung bis zur Halluzination, die volle Unlustentwicklung ..., bezeichnen wir als *psychische Primärvorgänge*; hingegen jene Vorgänge, welche allein durch gute Besetzung des Ich ermöglicht werden und Mäszigung der obigen darstellen, als *psychische Sekundärvorgänge* . En hij voegt er met klem aan toe: “Die Bedingung der letzteren ist, wie man sieht, eine richtige Verwertung der *Realitätszeichen*, die nur bei Ichhemmung möglich ist” (Idem, 411; Freud onderlijnt).

CONCLUSIE

Na deze tekstabijde analyse, trachten wij Freuds opvatting over het “ik” in enkele stellingen samen te vatten :

1. Het ik is in het geheel van het psychisme niet een direct evident structuurelement. Het reveleert zich in de ontmoeting van het psychisme-in-nucleo dat gedreven wordt door een oorspronkelijke drang naar ontlading van energie (inertieprincipe), met de beperkingen die de realiteit aan het automatisch-bevredigend functioneren van dit principe oplegt (Not des Lebens). Uit deze ontmoeting komt het ik niet dadelijk in volle gestalte naar voor. Het ik moet “ontwikkeld” worden en “opgevoed” in de voortdurende confrontatie met de negativiteit die het bestaan oplegt.
2. Het ik wordt beschreven als een kern van onderling sterk geassocieerde neuronen. Oorspronkelijk is deze kern zeer beperkt; hij neemt slechts uitbreiding doorheen de geschiedenis van het contact van het subject met de realiteit. Deze nauw verbonden associatiegroep is als kern, de kern van het systeem ψ . Dit is het subsysteem in het psychisch apparaat dat het eigenlijk psychische ervan uitmaakt. Met dit kernkarakter van het ik zijn drie belangrijke aspecten verbonden :
 - a. Dat het hier gaat om een kern van min of meer permanent met mekaar geassocieerde basiselementen wordt ook aldus geformuleerd : het is een groep van elementen die met mekaar verbonden zijn door het instandhouden van een bepaald niveau van energetische bezetting. Het ik is dus een groep van neuronen waarin energie in voorraad wordt gehouden, d.i. in gebonden toestand. Zolang deze eigen bezetting van het ik kan in stand gehouden worden kan het ik functioneren (zie infra, sub 3 en 4).
 - b. Het ik is helemaal niet gelijk te stellen met het bewustzijn. Als kern van ψ is het in eerste instantie van onbewuste orde. Het bewustzijn kan maar moet niet als een secundaire kwaliteit, een toemaat, aan de psychische processen worden toegevoegd. Het is niet primair meegegeven. Dit onbewust basiskarakter wordt door Freud nog beklemtoond wanneer hij in brief 39 van 1 januari 1896 die het *Manuskript* κ begeleidt, op de aard van de processen in ψ terugkomt : “Demnach

würden die Wahrnehmungsvorgänge eo ipso Bewusstsein involvierend und erst *nach dem* Bewusstwerden ihre weitere psychischen Wirkungen üben, die ψ Vorgänge wären an und für sich unbewusst und würden ein sekundäres artifizielles Bewusstsein erst nachträglich erhalten, indem sie mit Abführ- und Wahrnehmungsvorgängen verknüpft werden (Sprachassoziation)¹⁰.

- c. Het ik is nauw verbonden met de lichamelijkheid. En dit met name als kernproces van elementen in het systeem ψ dat naast de prikkels die het via het zintuiglijk systeem ϕ van de buitenwereld ontvangt, evenzeer "endogene" prikkels ontvangt. Deze verbondenheid is, gezien de onbewuste aard van ψ en dus ook van het ik, niet op de eerste plaats te situeren op het niveau van de subjectieve (bewuste) lichaamsbeleving, maar op het dieper, onbewust niveau waar uit de behoefte van het lichaam de begeerte als een driftmatig psychisch gegeven ontstaat.

3. Met het ik is onmiddellijk de problematiek van het verlangen verbonden. Evenmin als het ik is het verlangen een eenvoudige gegevenheid in het psychisme. Wat wel direct een gegeven is, is de behoefte van het menselijk organisme. Maar behoefte en behoefte zijn niet hetzelfde als menselijk verlangen. Dit kan maar ontstaan van zodra de behoefte een inscriptie in het psychisme als vermogen tot herinnering heeft gekregen. Uit de "eerste" bevredigingsbeleving ontstaan twee herinneringsbeelden, nl. één van het object dat de bevrediging heeft tot stand gebracht en één van de lichamelijke veranderingen die reflexmatig ontstonden als gevolg van de tegemoetkoming van dat object aan de behoefte-nood van het organisme. Deze beide herinneringsbeelden en de ervaring van behoefte worden door deze eerste bevredigingsbeleving nauw geassocieerd. Van zodra nu de behoefte toestand opnieuw optreedt worden beide herinneringsbeelden onmiddellijk opgeroepen. De toestand van reactivering van de behoefte wordt door Freud "Drang-oder Wunsch-Zustand" genoemd en wordt gezien als direct leidend tot reactivering van de genoemde herinneringsbeelden. Indien deze reactivering inderdaad *onmiddellijk* gebeurt dan leidt dit tot hallucinatie en eventueel tot inadequate handeling in functie daarvan. Om een dergelijke inadequate afvoer welke niet tot bevrediging leidt te vermijden moet de genoemde reactivering gemediatiseerd worden. Dit wil zeggen dat de directe afvoer van de bezetting tijdelijk moet opgeschort worden.

¹⁰ Freud, 1950, 153; Freud onderlijnt. Het niet overlappen van ik en bewustzijn wordt door Freud sterk beklemtoond bij de bespreking in het *Entwurf* van de droom. De droomvoorstellingen zijn bewust en wekken overtuiging (m.a.w. zijn hallucinatorisch van aard, Freud, 1895c, 423), nochtans is het ik in de slaap quasi onbezet: "Bedingung des Schlafes ist somit *Absinken der endogenen Ladung im ψ -Kern*, welche die Sekundärfunktion überflüssig macht. Im Schlaf ist das Individuum... des Quantitätsvorrates... entledigt. [...]; wir dürfen annehmen dass es die Ichentladung ist, die den Schlaf bedingt und charakterisiert. Ob das *Ich* sich beim Erwachsenen im Schlaf vollständig entlastet, ist nicht sicher. Jedenfalls zieht er eine Unzahl seiner Besetzungen ein, ... (Idem, 420, Freud onderlijnt), zodat kan gezegd worden "dass Bewusstsein nicht im Ich haftet, sondern Zutat zu allen ψ -Vorgängen werden kann". (Idem, 424; wij onderlijnen).

Deze opschorting is precies mogelijk in en via het medium bij uitstek waar bezettingsenergie zich in gebonden toestand, in de vorm van min of meer permanente bezetting bevindt, nl. het ik. Daarom legt Freud er de klemtoon op dat, wil de hallucinatie vermeden worden, het ik in "bezette" toestand moet zijn. Indien niet, dan kan het ik zijn primaire functie van "Hemmung" niet uitvoeren, met name door de dringende energie van de wensstoestand te binden (zie Freud, 1985c, 407 en 410-411).

4. De vermittelingsrol van het ik moet ook toegelicht worden vanuit de "secundaire processen". Dit zijn nl. processen die zich enten op, of die mogelijk gemaakt worden door de in het ik "voorradije" energie. Deze energie maakt het denkproces mogelijk. Op de eerste plaats als bewuste observatie en aftasting van de realiteit en vervolgens als autonoom proces. De remming door het ik van de primair verlopende wensprocessen, met name door de binding van de energie, laat aan de bewuste waarneming (ω) toe om realiteitstekens aan te voeren die bijdragen in de beslissing of — en in welke mate — het subject tot handeling zal overgaan. Het denken ontstaat in het verschil tussen de bezetting van de herinnering aan het wensobject en de waarneming van de realiteit. Het ik remt de volle bezetting van de wensherinnering door binding ervan. Deze remming maakt het onderscheid mogelijk tussen wensbeeld en waarneming. Om dit te realiseren is een eigen bezetting van het ik noodzakelijk¹¹.

REFERENTIES chronologisch

- FREUD, S. Ein Fall von hypnotischer Heilung nebst Bemerkungen über die "Entstehung" hysterischer Symptome durch der "Gegenwillen", (1892/3). *Gesammelte Werke*, Bd. 1, 4. Aufl., Frankfurt: Fischer, 1972, 1-17.
- FREUD, S. Quelques considérations pour une étude comparative des paralysies motrices organiques et hystériques, (1893). *Gesammelte Werke*, Bd. 1, 37-55.
- FREUD, S. Die Abwehr-Neuropsychosen. Versuch einer psychologischen Theorie der erworbenen Hysterie, vieler Phobien und Zwangsvorstellungen und gewisser halluzinatorischer Psychosen, (1894). *Gesammelte Werke*, Bd. 1, 57-74.
- FREUD, S. Manuskript H — Paranoia, (1895 a). In *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, 118-128.
- FREUD, S., & BREUER, J. Studien über Hysterie, (1895 b). *Gesammelte Werke*, Bd. 1, 99-312.

¹¹ Ter verduidelijking, de volgende teksten: "Es ist... die Ichhemmung, welche ein Kriterium zur Unterscheidung zwischen Wahrnehmung und Erinnerung ermöglicht". "Also: bei Hemmung durch besetztes Ich werden die... Abfuhrzeichen ganz allgemein zu Realitätszeichen welche ψ biologisch verwerten lernt" (Idem, 410-411; Freud onderlijnt). En: "Das Urteilen ist also ein ψ -Vorgang, welchen erst die Ich-Hemmung ermöglicht, und der durch die Unähnlichkeit zwischen der Wunschbesetzung einer Erinnerung und einer ihr ähnlichen Wahrnehmungsbesetzung hervorgerufen wird" (Idem, 413; Freud onderlijnt).

- FREUD, S. Entwurf einer Psychologie, (1895c). In *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, 377-466.
- FREUD, S. Manuskript k. Die Abwehrneurosen, (1896). In *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, 156-166.
- FREUD, S. Die Traumdeutung, (1900). *Gesammelte Werke*, Bd. 2/3.
- FREUD, S. Jenseits des Lustprinzips, (1920). *Gesammelte Werke*, Bd. 13, 1-69.
- FREUD, S. Das Ich und das Es, (1923). *Gesammelte Werke*, Bd. 13, 235-289.
- FREUD, S. Hemmung, Symptom und Angst, (1926). *Gesammelte Werke*, Bd. 14, 111-205.
- FREUD, S. *Aus den Anfängen der Psychoanalyse. Briefe an Wilhelm Fliesz, Abhandlungen und Notizen aus den Jahren 1887-1902*. Ed. by M. Bonaparte, A. Freud & E. Kris. London: Imago Publ. Co., 1950.
- GREEN, A. De l'“Esquisse” à l'“Interprétation des rêves”: coupure et clôture. *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, 1972, 5, 155-180.
- PRIEBAM, K.H., & GILL, M.M. *Freud's “Project” re-assessed. Preface to contemporary cognitive theory and neuropsychology*. New York: Basic Books, 1976, 192 p.

Psychologisch Instituut
Tiensestraat 102
3000 Leuven

Received January 1983